

SZEMLE

VLAGYIMIR JELISZTRATOV 1998: SZLENG ÉS KULTÚRA DEBRECEN, KOSSUTH EGYETEMI KIADÓ, 184 OLDAL FORDÍTOTTA FENYVESI ISTVÁN

BÜKY LÁSZLÓ

A könyv a Szlengekutatás című sorozatnak második darabja, szerkesztője Kis Tamás, vö. Kis 1997. A munka első része először 1994-ben *Арзо и культура* címen A moszkvai argó szótárának utószavaként jelent meg, ezt a szerző később kibővítve önálló könyvként jelentette meg (Jelisztratov 1995) – tájékoztat a szerkesztő az Előszóban (5–6).

Jelisztratov a Bevezetésben (7–12) elmondja, hogy a szleng keletkezésének legfőbb mozzanatait, a szleng belső struktúrájának jellemzőit igyekszik föltárni, illetőleg az orosz anyagból kiindulva meghatározni a szleng és a kultúra kapcsolatát. Az orosz nyelvi anyag 1980 és 1994 közötti moszkvai szleng, amelyet az említett szótár tartalmaz, s mintegy huszonötezer egységből áll. Jelisztratov úgy látja, a szlengnek egyre nagyobb befolyása van a társalgási nyelvre, a tömegtájékoztatás nyelvhasználatára, a kortárs szépirodalom nyelvhasználatára. A szlenget a kultúra visszatükröződésére szolgáló poétikai eszközök rendszereként, vagyis mint a kultúra jelenségeként vizsgálja a moszkvai Lomonoszov egyetem tanára, akinek személyéről és munkásságáról a 181. oldalon található tájékoztató. A szakirodalmi jegyzéken (147–73), az angol nyelvű összefoglalón (175–9), valamint az utószón kívül három fejezetre oszlik a kötet.

Az első: A szleng mint kulturális jelenség. A szleng a kultúrában (13–86). Jelisztratov – nem kevés esszéjelleggel előadva – a szleng státusát vizsgálja a kultúrában. Azt az általános vélekedést, mely szerint a szleng – az orosz eredetiben *арзо*, a szerkesztő döntött a *szleng* szó használata mellett, I. jegyzetét a II. lapon – kívül esik a hivatalos kultúra keretein kívül (14), ugyanakkor a rendkívül nagy számú szlengváltozatnak „sem időben, sem térben, de a társadalmi hierarchián belül nincsenek világos, kijelölhető határai” (15). A szerző véleménye: a szlenget „olyan poétikai (a szöveg felé nyitott, tehát retorikai) rendszernek tekintjük, amely számtalan variáns generálásának invariáns rendszere” (17). A konzervatizmusra, a zártságra és az ezoterikus jellegre, a dinamizmusra, a nyitottságra és a demokratizmusra való törekvés egyszerre jellemzi. A szleng mint zárt rendszer a jelenségnek egyik létállapota. A zártságra való törekvést hermetikus komplexumnak nevezi a szerző. E komplexum alapját a logoszervű hermetika, a szakmai hermetika és a játékos (családi-baráti) hermetika adja. A hermetikus komplexum idővel meggyengül, szétzilálódik, így a szleng félig nyitott rendszerként fogható föl a szerző szerint, a cinikus komplexum terminus jelöli a szlengnek efféle ontológiai helyzetét (48). A sajátos orosz cinizmus az úgynevezett mityokok csoportjában figyelhető meg, szlengjük az álnépies nyelv stilizálása. Az orosz szlengnek cinikus tendenciája az irodalomban a szkaz műfajában fejeződik ki (58), különféle változatokra Gogol, Csehov, Dosztojevszkij, Babel és mások műveiből mutat példát a monográfus néhány szövegmetaszet elemzése segítségével.

A mai orosz irodalomban bizonyos cinikus újraértékelő szellem travesztálja a szovjetizmust (66–7). – A szleng harmadik létformájában a szleng teljesen nyitott rendszerré válik („A hermetikus és cinikus szleng kikerülve az utcára, a tömegek közé, feloldódik a nyersebb stílusú társalgási nyelvben, a prosztorecsijében”, 69), a folyamat végére az ún. összvárosi szleng jön létre. – A nyitott szleng a neveltségesség poétikájában jön létre, és a nevetésben nyilvánul meg, a nyitottság tendenciáját. Jelisztratov rabelais-i komplexumnak nevezi. A szleng e vonatkozásban a világnak nevetéssel való antropomorfizálása. A világ egyetlen hatalmas emberi testté válik, a moszkvai szlengből idézett ‘fallosz’, ‘fenék’, ‘has’ jelentésű példahalmaz mutatja az öntörvényű nevetési kozmoszt (82).

A könyv második fejezete: A szleng összetétele. A kultúra jelenségeinek tükröződése a szlengben. E fejezet két részből áll. Egyikben – A más nyelvekből kölcsönzött elemek és nemzeti-kulturális témák a szlengben (87–104) – öt csoportban veszi sorra a szó- és témaanyagot (finnugor, hebraizmus, cigанизmus, turcizmus [amelyet a fordító *türkizmus*-nak nevezett], anglicizmus, germanizmus stb.). Azokat a magyar vonatkozásokat, amelyeket a szerző említ, Kis Tamás jegyzete egészíti ki (*балатон* ‘úszómedence’, *гуляс* ‘kövér ember’ é. í. t. (93)). Egyébként említésre méltó, hogy a különféle eredetű orosz szlengben alig-alig van (legalábbis a példaanyagban) magyarral egyező elem: *вацеп* : m. *vasszer*; *фатыр* : m. *fater*, vö. EWÜng.; *цукер* : m. *cukker*, vö. EtSz. *cukor* a.; – ezek, akár az oroszban nemritkán a német jövevényszavak, jiddisből is származtathatók. Megjegyzendő, hogy az imént felsorolt magyar (argó)elemek kihalóban vannak. – A fejezet másik része a szlengben lévő társadalmi-kulturális témákkal foglalkozik (104–9); megkülönböztet bűnöző-marginális, katonai és szakmai-korporatív, valamint ifjúsági és gyermektémákat.

A szleng poétikája címet kapta a harmadik fejezet (111–42). Jelisztratov a szlengteljes egészében a nyelvi rendszer részének tartja, így „a szlengpoétikában megfigyelhető tendenciák közül nem egy a nyelvben lezajló globális folyamatokat is tükrözi” (112). E fejezetben elsőként a szleng szóalkotását és poétikai-esztétikai funkcióját írja le a moszkvai nyelvész. Mintegy száz képzőt vesz szemügyre, sok közülük csupán az orosz szlengben van meg, vagyis a köznyelvben nincsen. Egyik-másik szlengképző magyar használata is megvan: „-aj: *паздопаи*” (‘naplopó’) (114), *bicaj*, *hepaj*, *sulaj*, *slapaj* esetleg a hazai használati megfelelőjük, vö. Büky 1974; TESz. *suli* a. Hasonlóképpen „-’eu: *уанеу*” (‘esély’) (121), magyar összevethetőség *krapec* (~ *krapek*); *klapec* (EWÜng.); *jampec* (TESz.), újabbak: *bakec* ‘baka’, *bufec* ‘büffé’, *papec* ‘öregember’ (Hoffmann 1996), *pipec* ‘jó’ stb. – Szól még a szerző a szleng hangszimbolikájáról, a szóképzés egyszerűsítő és bonyolító eljárásairól is. Külön kitér a szleng szóképeire, a szleng retorikájára, vizsgálja a hiperesztétizmust, az abszurditást, a primitívizáltságot.

A már említett utószóban Vlagyimir Jelisztratov összegzi felfogását a szlengről, amely nem egyszerűen szociolektus, hanem a nyelv és a kultúra közötti kölcsönhatás egysége, „a kultúra egy kvantumának kollektív nyelvi interpretációja” (143), amely nélkül a kultúra egészét sem lehet megérteni.

IRODALOM

- Büky László 1974: A diáknyelv képzőhasználatáról, *Magyar Nyelvőr* **98**, 282–3.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1944: *Magyar etymologiai szótár I–II*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- EWUng. = Loránd Benkő szerk. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Hoffmann Ottó 1996: Szóalkotási módok 10–14 évesek ifjúsági nyelvében, *Magyar Nyelvőr* **120**, 296.
- Jelisztratov, V. Sz. 1995: *Арго и культура*, Moszkva, MGU.
- Kis Tamás szerk. 1997: *A szlengkutatás útjai és lehetőségei (Szlengkutatás I. sz.)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*, Budapest, Akadémiai.

KISS LAJOS 1999: *HADROVICS LÁSZLÓ (1910–1997)*

BUDAPEST, MTA

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA
ELHUNYT TAGJAI FELETT, 22 LAP

FRIED ISTVÁN

Legalább három szempontból tartható jelentősnek Kiss Lajos Hadrovics László-ra emlékező, méltató „emlékbeszéde”:

A magyar szlavisztika teljes tudománytörténete a sok előkészület és résztanulmány ellenére megíratlan. Az egyes tudósportrék, mint például Melich Jánosé, Kniezsa Istváné, már napvilágot láttak, éppen a szintén kiváló szlavista Kiss Lajos tollából. Így a portrészorozat történései történetté olvashatók össze.

Hadrovics László századunk (és feltehetőleg nemcsak századunk) egyik legjelentősebb magyar nyelvésze, aki ugyan elsősorban szlavista volt, de sokat köszönhet neki a hagyományosan elgondolt magyar nyelvészet is, nem utolsósorban azért, hogy nem látott kibékíthetetlen ellentétet a diakrón és a szinkrón megközelítések között, s így a tudományos elaprózódás, az *Andacht zum Kleinen*-szemlélet ellenében megőrizte az áttekintés, a szintetikus látás, az összegzés képességét, anélkül, hogy feladta volna a filológiai akribia fontosságának gondolatát.

Hadrovics László úgy volt magyar nyelvész, hogy nyelvi kölcsönhatásokban, areában gondolkodott, a magyar nyelvet dunatéli, kelet-közép-európai kontextusban tudta vizsgálhatónak; ha nem volna tönkre silányítva, azt írám: számára magyarság és európaiság egymást kölcsönösen feltételező fogalmak, magatartásmódok voltak. Ugyanígy nem zárkózott be egyetlen részdiszciplínába sem, mindig a nyelvet, nem pedig egy nyelvi lehetőséget vagy vonatkozást tartott(a) szem előtt.

Mindezeket Kiss Lajos emlékbeszédéből olvastam ki, aki olyképpen volt munkatársa Hadrovics Lászlónak, hogy tanítványa és lektora volt, hagyatékából ő tesz közvé igen fontos értekezéseket, töredékeket, így műhelyének legjobb ismerője. Ami kiváltképpen meggyőző Kiss Lajos előadásában: a tudományos eredmények és egy tudós magatartás összefüggéseit szemlélteti, hiszen Hadrovics László tudósi etikából példát adott, mint ahogy kikerülhetetlen munkákat adott közre nem pusztán a nyelvészet, hanem az ebben a beszédben nem említett irodalomtörténet és az emlegetett szláv népek története tárgyköréből, még hozzá nemcsak magyarul, hanem – részint a közölt bibliográfiából kiteszően – németül, franciául, a különféle szláv nyelveken és olykor angolul is. Ami viszont azt példázza, hogy Hadrovics László jelen tudott lenni a nemzetközi tudományosságban, külföldi kitüntetései, akadémiai tagságai munkásságának európai hatásáról tanúskodnak.

Hadrovics László tevékenységét többek között ötletgazdagsága, invenciózussága emeli rendkívül magasra; meg az a mérséklet, sőt: szerénység is, amely abban nyilvánult meg, hogy maga mutatott rá problémamegoldó munkásságának esetleges hiányaira, vitatható pontjaira; arra nevezetesen, hogy nem egyszer nem lezárni, hanem megnyitni akarta a kutatást.

Kiss Lajos részdiszciplínánként halad e roppant jelentőségű életmű bemutatásában. Azt sosem mulasztja el, hogy hangsúlyozza: e részdiszciplínák Hadrovics professzornál kölcsönös függőségben lesznek élővé, a nyelv életévé.

Ilyenmód Kiss Lajos úgy idézi meg Hadrovics Lászlót, hogy aki ismerte a tudóst, szinte hallja hangját, látja maga előtt, amint kedves asztaltársaságában időzik. Mert Hadrovics László számára a tudomány és az élet áthatotta egymást, talán ezért volt képes életteli tudományt művelni.

JEAN PERROT SZERK. 1997: POLYPHONIE POUR IVÁN FÓNAGY, PARIS – MONTRÉAL¹

NÉMETH MIKLÓS

A kötet Fónagy Ivánt hivatott köszönteni 75. születésnapján. Aligha lehetne találóbbr címe, mint a *Polyphonie*, hiszen a tudós, akit a címlap fotóján láthatunk, a nyelvtudománynak és a vele érintkező tudományterületeknek sok részterületét művelte és műveli, életpályája valóban sok húrú hangszerhez hasonlítható. Amint a kötet hátsó borítóján olvashatjuk: műve a nyelvészetnek és a nyelvi kommunikációnak különféle aspektusait érinti: a poétikától a tiszta fonetikán át a pszichoanalízisig.

Ahogy Fónagy életművére jellemző a polifónia, úgy találkoznak a sokféle nyelvi részterületet megjelenítő tanulmányok a kötet oldalain: ki-ki annak megfelelően köszönti az ünnepeltet, hogy hol találta meg a csatlakozási pontot a Fónagy Iván-i életműhöz. A polifónia nemcsak a kommunikációval kapcsolatos részterületek, a tartalom és a módszerek sokféleségére utalhat, hanem egyúttal a kód, a nyelv változatoságára is, hiszen a kötetben francia, angol, német és olasz nyelvű tanulmányok is helyet kaptak, jelezvén azt, hogy az ünnepelt tudós hatása nem korlátozható Magyarország vagy Franciaország területére. (E négy nyelv ráadásul igen sokféle nemzetiségű szerzőt takar: Julia Kristevától Szabolcsi Miklósig, Paolo Bollinitől Kiefer Ferencig).

A cím összetett szavának utótagja pedig etimológiai összefüggésbe hozható a görög *φωνή* szóval, amelynek egyik jelentése arra a jelenségre is vonatkozhat, amely Fónagy Ivánt leginkább foglalkoztatja, az 'emberi hang'-ra és annak a kommunikációban betöltött szerepére, de jelentheti 'a beszéd képességét' is. Talán ide kapcsolható az a tény is, hogy az ünnepeltnek a kötetben Riccardo Steiner által ismertett jelentős műve, a *La vive voix* is tartalmazza a 'hang' jelentésű szót.

A kötet Jean Perrot előszavával (7–9) indul, amelyben Perrot szerkesztőként beisméri, hogy a kötetben összegyűjtött tanulmányok – éppen sokféleségük, az interpretációkhoz kapcsolódó különböző nézőpontok és a tudományköziség miatt – ellenállnak mindenféle racionális osztályozásnak, ezért vált szükségképpen egyedüli rendezőelvvé az ábécérend. A Bevezető szerzőjének Roman Jakobson nevét juttatja eszébe Fónagy Iván munkássága, mint a XX. század másik olyan tudósáét, aki asszociálta a nyelvészetet és a költészetet. (Itt érdemes megjegyezni, hogy Roman Jakobson: A költészet grammatikája című munkájának 1982-es magyar fordításához Fónagy írta az utószót.) Ha a kötet gondozója nem tudott vezérlőelvet találni a tanulmányok elrendezéséhez, akkor talán megbocsátható ez a recenzió is, aki a továbbiakban szubjektív válogatási szempontok alapján ismertet néhányat a kötet 43 tanulmánya közül, amelyeknek még a szerzőit is hosszadalmas lenne felsorolni.

¹A francia szövegek fordításában nyújtott segítségért ezúton mondok köszönetet Somogyi Dalmának.

Az Előszó után következnek szerzői betűrendben a tanulmányok, a 11-től az 513. oldalig. A tisztelgő tanulmányok közül betűrendben az első Albert Sándoré, amelynek címe: Traduire l' intraduisible: les paradoxes de la traduction (11–17). A tanulmány a *lefordíthatatlan* kategóriájával foglalkozik. A fogalom eredetét a szerző a fordításmélettől foglalkozó tudósok munkáiban látja. Ennek a véleménynek az érrendszer ismerős kijelentésekből áll, a szerző csak felsorolja ezeket a sztereotip elemeket: ahány nyelv, annyiféle világlátás (Weltanschauung) társul hozzájuk, annyiféleképpen osztják fel a látható világ verbális ábrázolási szintjét; lefordíthatatlanok a neologizmusok, stílusárnyalatbeli különbségek, szójátékok, egy-egy szerző vagy szöveg couleur localja etc. A lefordíthatatlannak vannak klasszikus szövegszerű „bizonyítékai” is: a leggyakrabban hivatkozottak közé tartozik a Heidegger Sein und Zeit-je vagy az irodalmi műfajok közül a japán haikus. Meglepő, hogy ezeknek a műveknek nagyon sok fordítása van, japánul például tizenegy féle Lét és Időt lehet olvasni, a japán haiku műfaját pedig Tandori Dezső ültette át magyarra. A gyakorlat tehát nem erősíti meg a lefordíthatatlan kategóriájának létezését, éppen ellenkezőleg.

A szerző javaslata az, hogy föl lehet oldani az elméleti kategória és a gyakorlati szövegfordítások közötti, látszólag kibékíthetetlen ellentmondást, tulajdonképpen a Saussure-i nyelvszemlélet dichotóm fogalompárjának fölhasználásával: a lefordíthatatlan elméleti kategória, a kódznak, a *linguae*-nak inherens sajátossága, míg ellentéte, a lefordítható soha nem a *langue* szintjét érinti: a kódot nem lehet lefordítani, csak annak aktuális alkalmazását, tehát mindig *discours*-okat fordítunk. A heideggeri példánál maradván nyilvánvalóan nincs francia nyelvi megfelelője a *langue* szintjén a német *Dasein* terminusnak, hiszen az olyan „erőszakolt” megoldások mint *le là-être* vagy *le être-là* nem elemei annak, viszont egy diskurzus elemeként, a gondolatmenet meghatározott helyén, a szövegbe ágyazva működhetnek úgy, mint a *Dasein* aktuális fordításai, anélkül, hogy a szöveg sérülne a fordítás által.

Bencze Lóránt tanulmánya, melynek címe *Animal interpretans – on some aspects of hermeneutics and of stylistics* (33–37) az emberi lény meghatározásából indul ki: abból, ahogyan az Arisztotelészt átértelmező Aquinói Szent Tamás meghatározta az embert legegységibb sajátossága alapján: „Homo est animal naturaliter politicum et sociale.” A szerző meghatározása az előbbi mondatkonstrukcióra épülve így hangzik: „Homo est animal naturaliter interpretans.” De miért is az, interpretáció az ember megkülönböztető jegye? Erről olvashatunk a tanulmányban. A válasz több szintű, de a válaszlehetőségek szintézise félreérthetetlen: az ember megismerő tevékenysége folyamán a tudással találkozáva értelmez, interpretál. A fogalmak, amelyeket feldolgozunk mindig kettős megalapozottságúak: egyrészt kognitív alapon igazoltak, másrészt viszont legalább ennyire társadalmi igazoltságúak. Az interpretáció a fogalomnak egyén általi társadalmi és kognitív beágyazottságú feldolgozása, és nem létezik olyan, tisztán kognitív alapú interpretáció, amely sikeres lehetne. A fejünkben lévő fogalmak nem tiszta, uniformizált ismereti mennyiségek, hanem valójában a fogalmak interpretációi. Ezért a sikeres kommunikációnak mindenképpen feltétele, hogy az egyes fogalmakhoz nemcsak azonos kognitív tartalmakat, hanem azonos szociális tartalmakat is társítsanak a beszédpartnerek. Szemléletes példákat hoz a fogalmak szociális beágyazottságára, pl. azokat a kifejezéseket, amelyekkel a különböző kultúrákban a szerelmesek kedveskedő állapotmetaforákkal illétki partnerüket. Az összehasonlításból kiderül, hogy a kifejezések sikeres szemantikai feldolgozása nem jelenti a szerelmesek közötti zavarmentes kommunikációt, ehhez szükség van a fogalmak hasonló/azonos

(szociokulturális meghatározottságú) interpretációjára is: ami az indiai szerelmesek között kedveskedés, az az európaiak között sértésnek számít.

Fernando Dogana – amint maga a szerző is utal rá bevezetőjében – olyan témát választott tanulmányához, amely szorosan kapcsolódik Fónagy Iván tudományos tevékenységéhez: az egyes hangok kedveltségét (*Le preferenze fonetiche: eufonia o effetto della presenza nel nome?* 115–125). Vizsgálatának középpontjában nem is a hangok „népszerűségi listájának” kísérletes módszerrel már sokszor összeállított felsorolása áll, sokkal inkább azok az okok érdeklík, amelyek az olasz anyanyelvű beszélőket bizonyos hangokhoz túlnyomóan pozitív, másokhoz pedig inkább negatív attitűdökkel kapcsolják.

Dogana nem nyelvész hallgatókat választott adatközlőként, ez a tény talán nem szorul magyarázatra. Kérdőívében az adatközlők keresztnéve és vezetékneve is szerepelt utolsó kérdésként, hiszen a hangok kedvelésével kapcsolatos két fő álláspont között akart dönteni. Az első nézetrendszer szerint az egyes hangok kedvelése/nem kedvelése alapvetően a hangok akusztikai jellegétől, a beszélszervek működésétől függ. A másik nézet szerint a gyakoriság, elsajátítás és főleg az adatközlő nevének fonetikai felépítése alakítja ki az egyéni preferenciákat. Az utóbbi időben (a 80-as évek közepétől) egyre inkább előtérbe került a „Name Letter Effect” elmélete, amely dióhéjban azt mondja ki, hogy minden ember pozitívabban ítéli meg azokat a hangokat, amelyek a nevét fölépítő fonémákhoz tartoznak, különösen hangsúlyosak e szempontból a kezdő hangok. A vizsgálatból levonható végkövetkeztetések szerint az NLE-teória magyarázó ereje jóval kisebb annál, mint amit korábban tulajdonítottak neki.

Nemes Lívía írása (*La plaisanterie et la personne qui plaisante*, 353–58) a „nem szokványos” nyelvi viselkedésformák közül az élcet állítja középpontjába, és az élcelődő személy lelki folyamatait próbálja meg rekonstruálni. Ajánlása Fónagnak hasonló tárgyú, 1970-es cikkére utal: „Viccel a bácsi. Humor és költőiség a nyelvben.” Fónagy minőségi különbséget lát a „másképpen mondani” két esete között: a viccelődő/élcelődő és a költői nyelvhasználat jelentősen különböznek egymástól. Aki élcelődik, szorosabb kapcsolatban marad a valósággal, és az élc nyelvileg sokkal kevésbé van kidolgozva, mint a költői nyelv, amely az etikának és esztétikának találkozási pontja. Innen indul Nemes Lívía az öt foglalkoztatott titok felé. Felteszi a kérdést: miért van az, hogy a gyermek sokkal kevésbé érti a viccet, figyelmeztetni kell rá, hogy valaki azért mondott valamit, hogy tréfálkozzék –, míg a költői nyelv, egy mese sokkal kevésbé hozza zavarba? A gyermeknek el kell sajátítania azt a képességet, hogy tudjon magán nevetni, akkor, amikor mások nevetnek az ő ártatlanul őszinte megjegyzésein, amelyek esetleg érzékenyen érintik a felnőttek titkokkal teli világát.

Sven Öhman tanulmánya (359–366) több ponton csatlakozik Fónagy Ivánnak *La vive voix* című munkájához. A szerző *Coarticulation and the so-called “invariance problem”* c. tanulmányában azt a kérdést teszi föl, hogy milyen mértékben szolgálják az emberi nyelv megismerését az olyan lépten-nyomon használt, meggyökeresedett nyelvészeti fogalmak, mint a fonológiai egység, beszéd-kimenet, fonémarealizáció. A beszédtevékenység során egy-egy megnyilatkozásban a beszélő nem realizál valamiféle elvont egységeket – mondja –, hanem ezeket a fogalmi ségédleteket a nyelvészek találják ki azért, hogy a megnyilatkozások leírásában segítségükre legyenek. A fonológiai egység tehát nem a reális világ eleme. A fő problémát abban látja, hogy minden megnyilatkozás Janus-arcú: vizsgálhatjuk fizikai-akusztikai jellemzőit a természettudományos fogalmak és módszerek fölhasználásával, másfelől használhatjuk a leírásban a

nyelvtudományi-fonológiai fogalom- és eljárásrendszert is, és a két réteg között nincs feltétlenül logikus kapcsolat. A természetes beszéd jellemzőit az emberi lélek rugalmassága és szeszélyessége, az egyénre jellemző viselkedésmód határozza meg, ez pedig azt jelentheti, hogy „minden egész eltörött”, félre kell tennünk a szabályokat. A természetes beszéd (*la vive voix*) fő jellemzőit tehát az önkényes emberi cselekvés sajátos szabadsága alakítja. A vizsgálati tárgy jellegéből következő kétarcúságot próbálják föloldani, és a két szint közötti – nem magától értetődő – kapcsolatot föltárni azok a kutatások, amelyekben döntő fontosságúak a statisztikai eljárások.

Riccardo Steiner *Some thoughts on „La vive Voix”* by Iván Fónagy (425–436) c. munkájának lábjegyzetében maga is utal rá, hogy nem önálló tanulmányt ír abban az értelemben, hogy szövegének tárgya Fónagy Ivánnak egyik legnagyobb hatású műve: *La vive voix*. Az egyik mottó, amelyet tanulmányához választott, Roman Jakobsontól származik: „Intonation is the basic cement of our speech.” A szerző mindvégig a Fónagy által kijelölt, tudományközi kutatást megkívánó téma határain belül marad, a jelenség, amely (őt is) foglalkoztatja: az intonáció szerepe az emberi kommunikációban és ennek pszichológiai meghatározottsága, a pszichoanalízisben való fölhasználhatósága.

Az intonáció kutatásában a természettudományos pontosságú méréses fonetika mellett számtalan tudományszak eredményeit fölhasználják: az anatómia, neurológia, fejlődéslélektan, pszichoanalízis csak kiragadott címkék e sorozatból. Nem mulasztja el a szerző arra figyelmeztetni olvasóit, hogy a strukturális nyelvszemléleti alapú vizsgálatok során mennyi minden elveszik vizsgálatunk tárgyából, és talán éppen azt tartja Fónagy Iván egyik legnagyobb érdemének, hogy olyan jelenségeknek a kommunikációbeli funkcióit vizsgálja művében, amelyek nem írhatóak le hierarchizált szabályokkal.

Az intonáció abban is erőteljesen különbözik más nyelvi eszközöktől, hogy megjelenése mind a törzsfelődésben, mind az egyedfejlődésben jelentősen megelőzi a „bonyolultabb” eszközökét, sőt a nyelv keletkezésének elméletei is több ponton csatlakoznak az intonációtípusokhoz. A fejlődéslélektan kísérletes bizonyítékokkal szolgált arra, hogy a gyermek első dekódoló tevékenysége az intonációtípusok megkülönböztetése. A jelenség másik egyedi sajátossága, hogy sokkal kevésbé áll tudatos énünk ellenőrzése alatt, mint a beszédtevékenység más elemei, ezért sok esetben a tudatalatti felszínre bukkanásának terepe az intonáció. E szempontból tanulmányozta az ifjú Freud is, aki a *Körper ich* megjelenítőjét látta benne. Fónagy vizsgálatai folytatták ezt az irányt is: meggyőzően mutatta be munkájában azt, hogy a tudatalatti fantáziák és érzelmek hogyan jelennek meg az egyes magán- és mássalhangzók képzési sajátosságaiiban. Az intonáció azért is méltó kutatási tárgy, mert az emberi emlékezetnek a legmélyebben szunnyadó rétegeit célozza, és ezáltal gyakran sokkalta kommunikatívabb, nagyobb hatású, mint a szavak jól szerkesztett halmazai.

Steiner szerint további vizsgálatokkal lehet majd megerősíteni azt, amiről Fónagy Iván beszél művében: az érzelmi jelenségek kódjaként értelmezi a kommunikáció intonációs szintjét.

Reuven Tsur: *What can we know about mediaeval reader’s response to rhyme?* című cikkében (467–478) a rímek feldolgozásának és csoportosításának kapcsán ütköztet két egymástól jól elkülöníthető elméleti álláspontot: az általa kognitív poétikának nevezett rendszert és a történeti poétikát. A két elmélet közötti alapvető különbséget abban látja, hogy a történeti poétika azt igyekszik föltárni, milyen hatása volt a versnek a kortársakra, míg a kognitív poétika a mindenkori befogadó kognitív folya-

matait vizsgálja: az észlelés és szövegfeldolgozás általános törvényszerűségei alapján próbálja feltárni az irodalmi szöveg hatásmechanizmusát.

Tsur nem titkolja, hogy a kognitív poétika keretében gondolkodik, és a rímmel kapcsolatosan illusztrálja is e rendszernek a céltételezését és módszertanát. A tanulmány megírásánál lényegesen korábbi időpontban keletkezett versek hatását vizsgálja, méghozzá a szövegben explicit módon benne lévő, mennyiségi vizsgálatoknak alávethető egységek feldolgozásával. Ezen egységek egyike a rím. A rimeket a korábbi hagyománynak megfelelően „erős” és „gyenge” csoportra osztja, az elhatárolás kritériuma: ugyanolyan funkciójú, grammatikai szerepű morféma a rímpár két tagja, avagy nem. A két fajta rím befogadóra gyakorolt hatását a modern elméletek segítségével hasonlítja össze. Minél nagyobb a szemantikai- és grammatikai különbség a rímpárban szereplő szavak között, annál nagyobb figyelmet fordít az olvasó a fonetikai hasonlóságra. Az „erős” rím esetében tehát nagyon fontos szerepe van a fonetikai reprezentáció észlelésének is a szemantikai reprezentáció feldolgozása mellett, míg a „gyenge” rím esetében a szemantikai komponens dominál.

A kognitív poétikát az foglalkoztatja, mi van a műértelmező „fekete dobozban”, milyenek az olvasó megismerési folyamatai általában, míg a történeti poétika művelője csak a fekete doboz ki- és bemenetét kutatja: bizonyos külső történeti-társadalmi hatásokhoz állandó válaszreakciókat társít a kimeneten.

A kötetet Fónagy Iván munkáinak bibliográfiája zárja (az összeállító személyének megjelölése nélkül). A lista hozzávetőlegesen 245 tételt foglal magába (a Világirodalmi Lexikon egyes köteteibe írott szócikkek egy tételként szerepelnek benne), ezek közül tíznél több az önálló kötet. Mit lehet kiolvasni ebből a vázlatos életmű-leltárból? Mindenekelőtt azt, hogy Fónagy Iván műveit sem lehet egységes csoportba rendezni, egy nyelvészeti részterületre, sőt egyetlen szűken értelmezett tudományterületre („a” nyelvtudomány) korlátozni, hiszen találunk közöttük jelelméleti, csoportnyelvi, a hangváltások lefolyásával, a hangsúllyal, hangerővel és más szupraszegmentális eszközökkel kapcsolatos írásokat éppúgy, mint poétikai, pszicholingvisztikai, pszichanalízishez kapcsolódó tárgyúakat is. Ha mégis meg akarjuk állapítani, melyik az a jelenség, amely – a bibliográfia tételeinek bizonyossága szerint – leginkább foglalkoztatta és foglalkoztatja Fónagy Ivánt, akkor azt mondhatjuk, hogy ez a φωνή, a vive voix: az emberi hang, ennek mérhetetlenül gazdag rétegzettsége, motívumai, konnotációi és dekódolása a kommunikációs folyamatban. A vive voix e helyen nem utalható korlátozó értelemben az ember tudatos megnyilvánulásainak körébe, hiszen közvetlen kapcsolatban áll az emberi tudattalan rétegeivel, a freudi *Körper ich* kategóriájával.

SÁNDOR KLÁRA SZERK. 1998:
NYELVI VÁLTOZÓ – NYELVI VÁLTOZÁS
SZEGED, JGYTF KIADÓ, 242 OLD.

NÉMETH MIKLÓS

A tanulmánykötet a Szegeden 1996-ban rendezett 9. Élőnyelvi Konferencia előadásait tartalmazza, címe megegyezik a tudományos ülésszak középpontjába állított fogalmakkal. A szerkesztő Előszavában (5–7) a „nyelv talán legnagyobb misztériumának” nevezi a változást. Miért misztérium a változás? Mert nagyon nehéz vállalkozás tudományos igényű magyarázatot adni arra, hogy a nyelvi rendszer egyes elemei miért éppen ott, akkor és úgy változnak, ahol, amikor és ahogyan az történik. A nyelvtudománynak sokáig be kellett érnie a változások leírásával: a kutató rögzítette, mely nyelvelemet mely másik váltotta föl a rendszerben – ezzel leírván a jelrendszer tagjainak időben egymás után következő állapotait, azaz a nyelvi elemek történetét. De a történetírás nem azonos az eseményeknek időrendben való rögzítésével: éppen attól válik tudománnyá, hogy az események közötti (mindenekelőtt kauzális) összefüggéseket is kutatja.

A nyelvi változó (igen szélesen meghatározott) fogalma azt tükrözi, hogy a nyelv létezésének egyetlen pillanatában sem statikus rendszer, és hogy a változás nem más, mint a beszélőközösséget fölépítő egyének nyelvhasználatában előforduló egyedi változatok eredője. A nyelvi változásról mondott empirikus alapú szociolingvisztikai igazságok tehát mindig általánosítások, a kijelentések igazságértéke soha nem abszolút, hanem mindig statisztikai igazságot jelöl. Ugyanúgy le kell mondania a nyelvtudománynak a kijelentések igazságértékének kétértékű logika alapján való megítéléséről, ahogyan a természettudósok lemondtak Heisenberg óta az anyagi részecske helyének pontos meghatározásáról egy „kimerevített” pillanatban. A nyelvi változó fogalma tette lehetővé a szociolingvisztika számára, hogy a folyamatban lévő nyelvi változások a változatok statisztikai földolgozásával *in vivo* megfigyelhetővé váljanak; jelentkezésük nyelvi és (szociológiai szempontok bevonásával) társadalmi okai és ezek összefüggései, a nyelvhasználó közösségen belüli terjedésük tanulmányozhatóvá válják. Az így nyert tapasztalatokat azután alkalmazhatjuk a már lezajlott nyelvi változások magyarázatában – a sok hiányzó nyelvi és társadalmi komponens miatt természetesen csak megszorításokkal.

A kötet Kontra Miklós tanulmányával indul (9–22), aki a sokat vizsgált (-bVn) és (-bV) változóról ír. A szerző először is helyrebillenti a szaktudományos szóhasználatban lassan meggyökeresedő helytelen megfogalmazást, amely az illativusi és inessivusi ragokat egy változóhoz tartozó változatoknak tekinti. Figyelmeztetése szerint beszélhetünk egy inessivusi és egy illativusi változóról, előbbinek [-bV] változata stigmatizált, utóbbinak [-bVn] változata hiperkorrekt. A Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat adataira alapozva megállapítja, hogy nincsen generációs különbség a (-bVn) változó értékei között a különböző generációk nyelvhasználatában, azaz „a

változó stabil váltakozást mutat, tehát nem most folyó változást” (21). Ezt megerősítik a nyelvtörténeti kutatások is: inessivusi használatban az írott nyelvváltozatok a közép-magyar kor folyamán kezdik visszaszorítani a [-bV] változatokat (Bárczi 1963: 222). Fontos a változó további elemzése szempontjából, hogy a szóvégi *n* törlése kizárólag az inessivusi (-bVn) ragot érinti a magyarban, azaz a jelenség morfológiai kötöttségű, nem vezethető vissza csupán fonológiai szabályokra. A jelenség további vizsgálatokra érdemes, hiszen Kontra összefüggést talál az *n* törlése és a szóvégi *t* és *l* törlése között.

Kassai Ilona tanulmánya (23–5) a mai magyar nyelvhasználat egyik leginkább stigmatizált jelenségének, a suksükölésnek a terjedését elemzi abból a szempontból, hogy be van-e építve a mai nyelvrendszerbe a jelenség terjedése (a nyelvművelők minden igyekezete ellenére is). A cikk két olyan nyelvi rendszerbeli tényezőt ismertet, amelyek mindenképpen a jelenség szociális terjedését erősítik és gyorsítják – természetesen nem függetlenül a beszélőknek a rendszerbeli zavarokra adott félig vagy félig sem tudatos pszichológiai alapú válaszaitól. Az egyik ilyen tényező, hogy a suksükölés nem más, mint szabálykiterjesztés, túláltalánosítás, amely a „problematikus” (mert a többi igétől morfológiailag eltérően viselkedő) igéket a felszólító és kijelentő mód homonim alakjai szempontjából „egyneműsíti” a többi igével. A másik ok: a magyar nyelvnek az a sajátossága, hogy nagyon sok főmondat típus után lehetséges az alárendelt tagmondat igealakjaiban mind a kijelentő mód, mind a (felszólító móddal alakilag teljesen egyező) kötőmód használata. Az írás végkövetkeztetése, amely válasz a címbeli kérdésre: egyáltalán nem csoda, ha suksükölünk.

Szende Tamás tanulmánya (27–30) a hangzó közlés szerkezeti tagolásának egy szupraszegmentális eszköztét állította középpontjába: a frázis végi szótagok nyújtását és az ehhez kapcsolódó sajátos dallammenetet. Cseh Márta a mai magyar nyelv ragtalan határozóiról írt tanulmányt (31–43), amely meggyőzi olvasóját arról, hogy számolnunk kell mai nyelvhasználatunkban valamiféle „végmorfémátlanító” tendenciával, amely a határozóragok elhagyását is magába foglalja. Bagi Ferenc A mai magyar írott köznyelv egyszótagú szavainak hangtana (45–56) c. tanulmánya lényegében egy kontrasztív szerb–magyar fonetikai vizsgálat magyar nyelvre vonatkozó eredményeit mutatja be a szerb Jovan Jerković által kidolgozott módszertani eljárásokat használva.

Sándor Klára nagyobb lélegzetű munkájában – Amiért a szinkrón elemzés foszladozik (57–84) – a nyelvészek által hosszú ideje használt Saussure-i fogalmakat (langue–parole, szinkrónia–diakrónia, külső- és belső nyelvészet) teszi vizsgálat tárgyává, és azt kutatja, hogy ezek a dichotóm fogalompárok milyen hatást gyakoroltak a nyelvreírásra, mindenekeelőtt a nyelvi változások leírására. Azt a kérdést is felteszi, hogy meg kell-e tartanunk e fogalmakat, vagy lehetségesek olyan nyelvreírási kísérletek is, amelyek nem ezekre és implicit tartalmaikra épülnek.

Mit mond az utóbbi évtizedek nyelvtudománya a fogalmak használati értékéről? Ezt ismerteti a tanulmány. A kritika legkorábban a külső- és belső nyelvészet megkülönböztetését érintette: Weinreich, Labov és Herzog is figyelmeztetnek rá, hogy a külső- és belső nyelvészeti vizsgálatoknak még oly módszeres elvégzése sem hozhat azonos eredményt azzal, mint ahogy a nyelvi változás magyarázatában egyszerre és a maguk összetett kapcsolatrendszerében vizsgálánánk a változást befolyásoló tényezőket. Nem természetes nyelvvizsgálat az, amely egymástól szétválasztva vizsgálja a nyelvi változás befolyásoló tényezőit. A szerző gondolatmenete szerint nincs értelme a langue és parole megkülönböztetésének, hiszen a nyelv sui generis heterogén rendszer, ezért „nincs beszéd »és« nyelv, hanem csak »beszélt nyelv« van” (59), azaz nem beszélhe-

tünk egységes nyelvi rendszerről és heterogén beszélt nyelvről. A szinkrónia–diakrónia fogalmi megkülönböztetésében pedig rejtve bennefoglaltatik a változatlan, homogén nyelvi rendszer feltételezése a változó, heterogén nyelvhasználattal szemben. A szinkrónia fogalmának használata a nyelvleírásban feltételez egy, bármilyen kis időegységre szűkítve sem létező statikus nyelvallapotot, mozdulatlanná merevít egy folyamatot. Ráadásul a saussure-i gondolatrendszerben a nyelvleírás elsősorban a szinkrón vizsgálatot jelenti, ezt tartja alkalmasnak a nyelv működésének modellezésére, ezzel szemben a diakrón nyelvvizsgálat Saussure szerint nem magára a nyelvre irányul, hanem egy eseménysorra, amely a nyelv egymás utáni időbeli állapotaihoz rendelhető. Saussure úgy tekintett a nyelvi változásra, mint a nyelvi rendszer lényegét nem érintő folyamatra, hiszen a megváltozott nyelvelem viszonya a többi nyelvelemhez változatlan marad. Ez persze akkor lenne igaz, ha a nyelvi változás mindig egy-egy elem villámgyors és ingadozásoktól mentes cseréjét jelentené, csakhogy mindaz, amit ma a nyelvi változásokról tudunk, ellentmond ennek a feltevésnek.

A szerző végkövetkeztetései abba az irányba mutatnak, hogy a nyelvleírásból ki kell küszöbölni az olyan fogalmi segédleteket, amelyek a modellnek a nyelvi tényekkel összeegyeztethetetlen jelleget kölcsönöznek, beleértve a szinkrónia–diakrónia kettősségét is, még akkor is, ha így a modell bonyolultabbá válik.

Fenyvesi Anna (85–98) amerikai angol környezetben élő magyar beszélők nyelvhasználatának interferenciajelenségeit vizsgálja saját magnetofonos interjúinak földolgozásával. A kontaktusjelenségek közül mindenekelőtt a fonológiai és fonomorfológiai jelenségekre helyezi a vizsgálat súlypontját. Megállapítja, hogy a standard magyar nyelv kötelező (hangtani és alaktani kötöttségű) hasonulásai nem játszódnak le a vizsgált magyar közösség második generációjának megnyilatkozásaiban.

Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella nagy terjedelmű elméleti jellegű tanulmánya (99–122) arra tesz kísérletet, hogy a nyelvi változókat hasonló vagy azonos jegyeik alapján több szempontból csoportosítsa, lehetővé téve ezáltal a pontosabb fogalomhasználatot a szociolingvisztikai kutatásokban. A nyelvi változók csoportosítási lehetőségei a kutatások különböző részterületeit idézik. A változók egyik természetes csoportosítási szempontja, hogy meghatározható-e, hány megvalósulási lehetősége van egy-egy elemnek, és ha igen, milyen számot kapunk. A meghatározható számú, diszkrét változatot magába foglaló változók megvalósulási lehetőségeik szerint lehetnek kétagúak, három- és többtagúak. Ezzel szemben a változók között találunk ugyanakkor olyanokat is, amelyekhez elvileg végtelen megvalósulás tartozhat (ilyenek pl. a fonetikai változók), és ezek szinképszerűen mennek át egymásba (folyványváltozók). A változók következő csoportosítási szempontja, hogy az egyes változatok funkciójukban ill. jelentésükben azonosak vagy sem. Ezt nem mindig könnyű megállapítani. A kontaktusnyelvészeten mindenekelőtt azt a csoportosítást lehet majd jól használni, amely a változókat a nyelvi érintkezéssel való kapcsolatuk szempontjából sorolja osztályba: kontaktusváltozók és nem-kontaktusváltozók. Másfelől ugyanilyen fontos a kontrasztív kutatásokban a változók nyelvföldrajzi csoportosítása (és e csoportosítás magába foglalja a magyar nyelv többközpontúságának lehetőségét): határtartó és határsemleges változók. A határtartó változók viszonylag számottevő jelenléte a nyelv többközpontúságának egyik bizonyítéka lehet, hiszen ezek léte összefügg a különböző államkeretek által meghatározott szétartó fejlődéssel. A szerzőpáros következő tanulmánya (Nyelvi változók a magyar nyelv szlovákiai változataiban, 113–22) példákat ismertet az előző tanulmánynak a nyelvi interferencia alapján megállapított változótípusaira, azaz a gya-

korlatban mutatja be a fogalmaknak a tudományos leírás pontosságát növelő erejét, a szerzőpárosnak az MNSzV keretében végzett vizsgálataira alapozva.

Simon Szabolcs (123–39) a szlovákiai magyar sajtó száz nyelvi változóját vizsgálja, a lexikai szinten található kontaktusjelenségek tipológiáját állítván az olvasó elé. Kutatásait nem is titkoltan a megújítandó Magyar értelmező kéziszótár érdekében is végzi, szeretné kijelölni azoknak a lexikai jelenségeknek a körét, amelyeket az új szótárnak mindenképpen érintenie kell a felvidéki magyar nyelvhasználat jelenségei közül. Papp György (141–49) és Katona Edit (151–57) is a vajdasági magyar nyelvhasználat helyviszonyjelölését tárgyalja: mindketten vizsgálják a változatok arányait és a próbálják feltárni a használatot meghatározó dialektális, társadalmi és attitűdinális tényezőket. Borbély Anna (159–69) két magyarországi román anyanyelvű adatközlővel készült magnetofonos adatgyűjtésére építi vizsgálatát: a stílusok és beszédhelyzet kapcsolatát és a stílusváltás jelenségét kutatja. Az is érdekli, vannak-e az egyénre jellemző meghatározó tényezői a beszélők stílusváltásainak, és e váltásokat milyen nyelven kívüli tényezők befolyásolják. Beregszászi Anikó és Cserniczkó István munkája (171–78) az ungvári egyetem magyar szakos hallgatóinak megszólításformáit vizsgálja. A kutatók azt vizsgálták, hogyan befolyásolják a hallgatók választásait olyan nyelven kívüli tényezők, mint a tanárnak az egyetemi hierarchiában elfoglalt helye, kárpátaljai vagy magyarországi származása, életkora. A kutatás arra is fényt vet, hogyan hat az ungvári magyarok választásaira sajátos nyelvi (kontaktus)helyzetük és az ukrán anyakönyvezési gyakorlat. Hasonló tematikájú Raffai Éva cikke is (179–88), amely a szegedi és szabadkai nyelvhasználók megszólításformáit vizsgálja formális szituációban, azaz a harmadik személyű, udvarias változatokon belüli tendenciaszerű eltérések érdeklik. A vajdasági adatközlők lényegesen több esetben használják a *мага* formát, mint a szegediek, ennek megfelelően jóval ritkábban élnek a *tetszik*-es udvariassági formával.

Király Attila (189–202) arra keresi a választ, milyen mértékű és mennyire tartós a Magyarországon tanuló vajdasági fiatalok nyelvi asszimilálódása, és arra a következtetésre jut, hogy az alkalmazkodás éppen csak a kívánt mértékű és nem tartós: vajdasági társalgási környezetben (Magyarországon is) az „hazai” változatokkal élnek az adatközlők.

Láncz Irén (203–10) a bánáti nyelvjárás jellegzetességeinek további sorsát vizsgálja a Szabadkára települt bánátiak nyelvhasználatában, Rajzli Ilona szintén a bánáti nyelvjárás egyik jellemző sajátosságát, az *ö*-zést és az ehhez kapcsolódó nyelvhasználói attitűdöket tárgyalja (211–17). Nagyon időszerű lenne az *ö*-zés megítélésének az egész magyar nyelvterületet érintő vizsgálata. P. Lakatos Ilona és T. Károlyi Margit tanulmánya (219–27) a szamosháti nyelvjárásból származó frazeológiai egységek ismertségét kutatja a Szamoshátnál nagyobb területen, Molnár Csikós László (229–34) a hasonlításban használt földrajzi kötöttséget mutató *-tól* ~ *-től* elterjedtségét vizsgálja a mai jugoszláviai nyelvváltozatokban és a magyar nyelvemlékekben. Arra a következtetésre jut, hogy a szóbeliségben hosszú ideje létező jelenség a *-tól* ~ *-től* határozórag használata a hasonlításban, és hogy nem tekinthetjük szűken értelmezett (egy nyelvjárásra vagy területre) korlátozódó jelenségnek.

Nagy L. János kötetzáró cikke (235–38) Peter Trudgill könyvének (Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába) két szócikkét veszi górcső alá: a nyelvhelyesség és a nyelvművelés címszavakat. Nem ért egyet azzal a nézettel, amely nem látja alkalmazhatónak a helyes–helytelen fogalom párt anyanyelvi beszélők beszédtevékeny-

ségére, ezért nyilvánvalóan más a szerző véleménye a nyelvművelésről is. A kötetet a Név- és tárgymutató zárja (239–42).

Összességében gazdag és változatos anyag gyűlt össze a konferenciakötetben, amelynek írásai valóban élő kapcsolatban állnak a könyv címével és napjaink beszéd-tényeivel. Ami talán némileg zavaró lehet (ez minden konferenciakiadványnak kockázati tényezője), az a kötet tanulmányainak terjedelmi (és esetenként színvonalbeli) egyenetlensége. A kötet szép kiállítása, jól elhelyezett ábrái, a sajtóhibák csekély száma, az egységes hivatkozási rendszer használata feledteti az olvasóval ezt a szépséghibát.

IRODALOM

Bárczi Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat.

**KISS JENŐ 1998: MIHÁLYI NYOLCSZÁZ ÉVES
NYELVI-MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TALLÓZÁSOK
GYŐR, HAZÁNK KÖNYVKIADÓ, 145 OLDAL**

SZABÓ JÓZSEF

Aki az utóbbi évtizedekben megjelent különböző magyar nyelvészeti kiadványoknak figyelmes olvasója volt, az a szerzők között gyakran találkozhatott Kiss Jenő nevével és különféle dolgozatainak címében pedig a Mihályi helységnévvvel. Bátran állíthatom: a magyar nyelvterületnek aligha van még egy olyan települése, amellyel annyi önálló kiadvány, olyan sok cikk és tanulmány foglalkozna, mint ahány munkája Kiss Jenőnek az 1960-as évektől napjainkig ezen rábaközi község nyelvéről-nyelvjárásáról megjelent. Noha nyelvészeti munkássága (a finnugrisztikától a nyelvtörténeten át a szociolingvisztikáig) igen széles körű, kutatásainak középpontjában kezdettől fogva a dialektológia áll, azon belül pedig – a nemzetközi szakirodalom (különösen a német és a finn nyelvjárásban) eredményeinek alapos ismerete és a magyar nyelvjárásutatást elméleti-módszertani szempontból megtermékenyítő publikációs tevékenysége mellett – a legtöbb dolgozata a mihályi nyelvjárás vizsgálatának tárgykörében született. Számtalan cikkén, tanulmányán kívül nyolc önálló kiadványban dolgozta föl a község nyelvjárását (pl. *A rábaközi Mihályi igeképzői*. NytudÉrt. 69. sz. Bp., 1970; *Mihályi tájszótár*. NytudÉrt. 103 sz. Bp., 1979; *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között*. MNyTK. 190. sz. Bp., 1990; stb.), s közülük *A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana* című könyvének (Bp., 1982) és a *Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondatánából* című munkájának (MNyTK. 164. sz. Bp., 1982) az ad különös jelentőséget, hogy ezeket együttesen az első modern nyelvjárású monográfiának tekinthetjük.

Ilyen fontos kutatási eredmények után az eddigiektől – tárgykörében, feldolgozási módjában, céljában és ezekből következően stílusában is – eltérő, újabb kötettel gazdagította Kiss Jenő szülőfalujának, Mihályinak a nyelvét-nyelvjárását feltáró ismeretanyagot. Erre – amint a könyv címéből is kiderül – az adott alkalmat, hogy a falu 1998-ban ünnepelhette első, okleveles említésének nyolcszázadik évfordulóját, amelyhez méltó és sikeres hozzájárulást jelent ez a kiadvány.

A kötet I. részében Mihályi község országosan is ritkának számító jubileuma kapcsán arról elmélkedik a szerző, hogy a nyolcszáz év során mi minden történt a magyarsággal és a mihályiak elődeivel, mennyi nehézséget, küzdelmet kellett átélnie ha-

zánknak és a falu egykori lakóinak folytonosságuk megtartásához, milyen szívóssággal és következetességgel kellett megküzdeni létük, nyelvük és kulturájuk megőrzéséért a belső és külső viszályok, hódítók betörései, háborúk közepette. Hogy milyen nagy idő a nyolcszáz esztendő, azt „azzal is nyomatékosíthatnánk, ha felsorolnánk azoknak a magyar településeknek a neveit, amelyekről a történeti adatok szólnak ugyan, de amelyek már megszűntek létezni. ... A történelmi Magyarországon százával voltak olyan, magyarok alapította települések, amelyekről ma már csak régi oklevelek, följegyzések, összeírások alapján tudunk valamit, ha tudunk róluk egyáltalán. Mihályi is juthatott volna erre a sorsra. Nem jutott. Megmaradt, megmaradhatott. S nekünk most van mit ünnepelnünk” (8).

Szülőfalujának nyolcszáz éves múltjára gondolva azt is részletesen kifejti a szerző, hogy a kisebb-nagyobb települések életében mindenkor nagy szerepe volt a közösséget megtartó és formáló helyi hagyományoknak, azok megőrzésének és a kor parancsait mindig figyelembe vevő alkalmazkodó kézségnek, a megújulásra való képességnek. Nemcsak arról szól, hogy a gyorsan változó világunkban mennyire sürgős és fontos volna a község helytörténeti gyűjteményének a megalapozása, hanem a tárgyi és szellemi emlékek összegyűjtésének jó néhány konkrét feladatát és lehetőségét is felsorolja azok számára, akik a mihályiak közül jobban érdeklődnek falujuk múltja, régi hagyományai, szokásai iránt. – Itt emlékezik meg a község két neves szülöttéről: Mihályi Ernőről, a tudós paptanáról, jeles művészettörténészről és Zsirai Miklósról, a finnugor nyelvészet kiváló képviselőjéről, akinek nyelvünkkel kapcsolatos, szívhez szólóan szép vallomását érdemes fölidézni: „Programom nagyon egyszerű: szeretem nyelvemet, ezt a minden előttem élt magyarnak lelkével átítatott drága örökséget, ezt a minden utánam élő magyarra átszarmaztatandó szent muzsikát, s gyönyörűséges kötelességemnek érzem ennek minél tökéletesebb megismertetését, megbecsülését, megkedveltetését. Ennyi a programom, ezt azonban ma is – holnap is, jóban is – rosszban is vállalom” (24). – E ponton ismét eszembe ötlük Mihályinak egy másik különlegessége: a magyar nyelvterületen – tudtommal – nincs még egy kisebb település, ahol két nyelvész is született volna.

A kiadvány gerincét a II. fejezet képezi, amelyben könnyen érthető, élvezetes, gördülékeny stílusban fogalmazott, kisebb – nagyobb terjedelmű írások követik egymást. Ezeknek nagy hányada a névtudomány két fő ágához, a földrajzi nevekhez és a személynevekhez kapcsolódik (pl. Honnan vette nevét Mihályi?; A falu és részei; Mírről vallanak a dülőnevek?; Mihályi személynevek nyolcszáz évvel ezelőtt; 17. és 18. századi családnevek; A névcúfolók /, az alfejezetek – ugyancsak terjedelmes, adatokban gazdag – másik része a mihályi nyelvjárás markáns vonásait, jellegzetes színfoltjait, érdekes tájszavait, nemegyszer a régi időkre emlékeztető, különleges szókapcsolatait és azok magyarázatait foglalják magukban (pl. Tájszók: tej – édes szavak; A nyelv

virágai: a közmondások és a szólások; A mihályi nyelvjárás – és ami körülötte van). – A „Köszönés- és megszólításformák Mihályiban” című könyvrészlet (107–117) pedig szociolingvisztikai szempontból érdemel megkülönböztetett figyelmet, de az itt leírtak ismerete – a nyelvi tiszteletadás napjainkra jellemző nehézségei, zavarai miatt – a nem szakember érdeklődők számára is sok haszonnal járhat, különösen a fiatalabb nemzedékeknek szolgálhat sok tanulsággal. – Kiss Jenő munkája az említett nyelvészeti szakterületek művelői mellett a néprajzosoknak és a történészeknek (főként a helytörténet kutatóinak) az érdeklődésére is számot tarthat, mégpedig elsősorban a „Játsszunk egy kicsit”, a „Gyermekmondókák” és a „Mihályi és az osztrák kapcsolat” című fejezetek (79–88; 117–121). – A kötetet a III. fejezetben lévő Szakirodalom (137–139), valamint a Név-, szó- és tárgymutató (139–145) zárja.

A kiadvány hangvételt, stílusát – érthető okokból – nagyban meghatározza a körülmény, hogy Kiss Jenő összeállítása jubileumi könyvnek készült, s így a szerző Mihályi szülőtteként tiszteleg a neki életre szólóan meghatározó élményt, ismeretet, erkölcsi tartást nyújtó faluközösség, a fölnevelő szülői ház és a szűkebb pátria előtt egyaránt. Nagy mértékben befolyásolja stílusát az a helyes törekvése is, hogy műve, noha bárki haszonnal forgathatja, főképpen a mihályiaknak szól, ezért nem nehézkes, idegenszerű szaknyelven íródott, hanem közérthető, az olvasó érdeklődését folyamatosan fenntartó, színes formában. A kötet olvasása közben nemegyszer tűnik úgy, hogy pl. egy-egy tájszóhoz, dülönévhez fűzött magyarázatában a szerző mint egykori mihályi lakos – gyermek- és fiatalkori élményeire, emlékeire utalva – közvetlen hangon szól Mihályi közösségéhez. S ezt úgy teszi, hogy a különféle adatok elemzése mindvégig hiteles, pontos és szakszerű marad. Mindezt jól mutatja pl. a következő könyvrészlet is: „Nem dülönév, de érdemes szóba hoznunk a Mihályihoz legközelebb fekvő erdőt, a *Petleni-erdő*-t. Jól ismerjük, ott voltak például az iskolai szervezésű számháborúk, azonkívül onnan vettünk tüzifát is gyakran, nem beszélve az erdőben tett fölfedező utakról, kirándulásokról. A Pentleni erdő egy egykor volt faluról kapta a nevét, amelyről a források azt írják, hogy a múlt században *Petlen* volt a neve, s akkor még (a század végén) 195 lakosa volt. Petlen is Árpád-kori magyar település, az 1231-es oklevélben *Petlend* alakban van említve. A falu neve egy nem akármilyen szentföldi településnek, tudniillik Jézus születése helyének, Betlehemnek a nevéből alakult ki, emígyen: a *Betlehem*-ből összerántással *Betlen*, ebből pedig a szóeleji mássalhangzó zöngétlenedésével *Petlen* lett, majd ebből a magyar helynevekben gyakori *-d* képző hozzáadásával *Petlend*. A középkorban bizonyos szentföldi helyek alapján Nyugat-Európában és Magyarországon is adtak településeknek neveket. A magyar nyelvterületen nem a Mihályival szomszédos egykori település az egyetlen, amelynek neve Betlehem nevére megy vissza” (56).

Számtalan hasonló példát lehetne még említeni arra, hogy a szerző – a Mihályi-hoz kapcsolódó gyermekkori emlékeket föl idézve – különböző adatokhoz fűz részletes magyarázatot, amely nemcsak az egyes tájnyelvi elemek jelentésének megadására terjed ki, hanem gyakran azok eredetének, nyelvtörténeti változásának kifejtését, esetenként a tájszó vagy szókapcsolat jelölte fogalom néprajzi hátterének a leírását is magában foglalja. Így válhat az érdeklődő olvasó számára – szinte észrevétlenül – fontosá minden, Mihályiban meglévő vagy esetleg már kihalt tájnyelvi adat, amely nemegyszer erős szálakkal kapcsolódik a község múltjához, hajdani népéletéhez, régi szokásaihoz.

Nem tudom – a könyvben ugyanis nincs rá adat –, hogy hány példányban látott napvilágot a „Mihályi nyolcszáz éves” című kötet, de tartalma és élvezetes, olvasmányos stílusa miatt úgy vélem, hogy Mihályiban és környékén valószínűleg sokan megvették, és – ami ugyan nyelvészeti kiadványok esetében elég ritka, de nem példa nélküli – könyvsiker vált belőle. Biztos vagyok benne, hogy különösen a tanárok és a diákok körében népszerű olvasmány lett, és a különféle tanórákon (a környezetismerettől a történelemtanításon át az anyanyelvi és irodalmi órákig) gyakran szóba kerülnek a kötet becses értékű adatai. Az a meggyőződésem ugyanis, hogy Kiss Jenő könyve nemcsak a nyelvtanórák, a magyar nyelv és irodalom megszerettetésében segíthet sokat, hanem emellett a tanulók helytörténeti ismereteinek gyarapításához, a szülőföld iránti hazafias érzés kialakításához és elmélyítéséhez is nagyban hozzájárulhat.

A „Jubileum és köteletség” című alfejezetben Sütő András következő gondolatát idézi a szerző: „Boldog, ki másnak nem adósa – így szól a közmondás. Én boldog vagyok, hogy fölnevelő szüleimnek, szülőfalumnak, szülőföldemnek örök adósa lehetek” (11). Majd ehhez saját véleményét is hozzáfűzi: „Mert hogy – így igaz! – adóssai vagyunk fölnevelő szüleinknek s szülőföldünknek egyaránt. S ezt az adósságot úgy törleszthetjük, hogy továbbadjuk mindazt, amit hasznosnak, jónak, helyesnek ismerünk meg, tehát a Sütő András-i sorok szellemében tesszük – haszonnal, jóval, helyessel törlesztő – adóssá az utánunk következő, a stafétabotot tőlünk átvevő nemzedék tagjait” (11).

Kiss Jenő bátran elmondhatja, bizton érezheti úgy, hogy szüleinek és szülőfalujának sokat törlesztett adósságából, hiszen a Mihályira vonatkozó eddigi, rendkívül gazdag munkásságával és mostani, újabb könyvével nemcsak a község fiatalabb nemzedékeinek adott tovább értékes, szemléletformáló ismeretanyagot a régi időkől, az egykori hagyományokból, hanem egyszersmind olyan kötetet állított össze, amely az anyanyelvi nevelésben, a nyelvjárásiaság helyes megítélésében és a szűkebb haza értékeinek megbecsülésében követendő mintául szolgálhat mindazok számára, akik valamely település nyelvének-nyelvjárásának hasonló célú feldolgozását szeretnék a jövőben elvégezni.

705.

Johannes Gutsloff 1998

Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam
Grammatilisi vaatlusi eesti keelest

Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10,
Tartu, Tartu Ülikool

Fordította és összeállította Marju Lepajõe,
szerkesztette Jaak Peebo, 340 o.

TÓTH SZILÁRD

1. Az Observationes kiadástörténete

Az első déli észti nyelvtant – az urvastei evangélikus lelkész Johannes Gutsloff (?–1657) latin nyelvű munkáját – megjelenése után pontosan 350 évvel kaphatták kézbe 1998-ban anyanyelvükön az észti filológusok. Az 1648-ban megjelent művet sokszor idézték, ám eddig Észtországban kevesen tanulmányozhatták egészében, mert az eredeti könyvből csak egy (hiányos) példány maradt fenn – ezt a tartui Észt Irodalmi Múzeumban őrzik –, reprintjét pedig a 70-es években az NSZK-ban adták ki. Az Observationesről a múlt században ketten kéziratot másolatot készítettek, és ugyancsak ketten – Kristjan Jaak Peterson, az első jelentősebb észti költő, valamint Friedrich Bernhard Rosenplänter – le is lefordították németre. Peterson fordítása kéziratban maradt, Rosenplänteré pedig lappang (280).¹ Az utóbbi évtizedekben már fotómásolatok is a kutatók rendelkezésére álltak. (Az NSZK-beli reprint mikrofilmről készült.) A fentiek fényében leszögezhetjük, hogy a Tartui Egyetem Észt Nyelvi Tanszékének sorozatában megjelent kiadvány hézagpótló, különösen arra való tekintettel, hogy az észti nyelvmélekek jelentős része a szovjet korszakban hozzáférhetetlen volt.² Lepajõe fordítása eredetileg diplomamunkának készült, s az észti Anyanyelvi Társaság (Emakeele Selts) a grammatika megjelenésének 340. évfordulójára szerette volna kiadni (5).

A könyv tudományos ülésszakkal összekötött ünnepélyes bemutatóját 1998. november 11-én rendezte meg a Tartui Egyetem Észt Nyelvi Tanszéke. Amint az eredeti is a tartui egyetem (az egykori Academia Gustaviana) nyomdájának terméke volt, kommentált, fordítással és kísérőtanulmányokkal ellátott kései harmadik kiadása is a Tartui Egyetem Kiadójának Nyomdájából került ki.

¹Ha a hivatkozásnál nem szerepel szerző és év, a zárójelben található szám az ismertetett kiadvány megfelelő oldalára utal.

²Saareste és Cederberg nyelvmélekszemelvényeket tartalmazó, ritkaságszámba menő, 1927 és 1931 között füzeteként megjelent könyvét csak 1992-ben adták ki reprintben. (Saaresteék a gutsloff-i grammatika szójegyzékének két oldalát közölték újra.) A legrégebbi észti nyelvméleket tartalmazó kiadvány is csak a közelmúltban jelent meg (Ehasalu et al. 1997). – Itt hívjuk fel a figyelmet, hogy az Altoa – Valmet-féle régi észti alkalmivers-antológia egy Gutsloff-verset is tartalmaz (Altoa – Valmet 1973: 51–52).

A Haarmann házaspár több mint két évtizeddel ezelőtt elindított, a XVII. századi észti nyelvtanokat újrakiadó „Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts” című sorozatának első kötetében Harald Haarmann az első két észti nyelvten reprintjét tette közzé: Heinrich Stahlét³ és Gutsclaffét. (Stahl, az első északi észti grammatika megalkotója csak egy évtizeddel előzte meg Gutsclaffot.) Haarmann kötetindító kommentárjaiban (Haarmann 1976: 9–43) kor- és társadalomrajzot adott, tárgyalta a két mű keletkezési körülményeit, összefoglalta a két szerző életművét, emellett rávilágított a grammatikák főbb jegyeire. A német nyelvű tanulmányt irodalomjegyzék (Haarmann 1976: 35–37), Stahl és Gutsclaff életrajzi táblázata (Haarmann 1976: 38) és egy, az észti nyelvjárásokat szemléltető térképvázlat követi (Haarmann 1976: 39). Haarmann a nyelvtenok részletes elemzésébe nem bocsátkozott, csupán azok hangjelölését taglalta röviden (Haarmann 1976: 40–43). A kiadvány legerjedelmesebb részét a két nyelvten fakszimiléje adja. A Haarmann házaspár sorozatában igen fontos műveket adott ki – Stahlén és Gutsclaffén kívül Göseken (Väri Haarmann 1977) és Hornung grammatikáját (Haarmann 1977) –, ám ezek a „nyugatnémet” reprintek politikai okokból nem épülhettek bele az észtiországi anyanyelvi felsőoktatásba, még akkor sem, ha a sorozat első kötetét az észti finnugrisztika doyenje, az 1990-ben elhunyt Paul Ariste ismertette a Haarmann-féle sorozatot megjelentető Helmut Buske Kiadó finnugrisztikai folyóiratának hasábjain (Ariste 1977).

2. Mozgalom és nyelvészet

Az *Observationes* újbóli kiadása egybeesik a déli észti irodalmi nyelv újjászületésével: míg a századfordulón az északi mellett párhuzamosan létező délészti (tartui) irodalmi nyelv teljesen átadta helyét a középső északészti nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelvnek, addig az 1980-as évek óta – főképp egyes vőruí és szetu értelmiségiek fáradozásának köszönhetően – intenzív fejlődésnek indult az északival szemben jelentős fonetikai, morfológiai és lexikai különbségeket felmutató déli észti (vőruí-szetu) irodalmi nyelv (Tóth 1997). E forráskiadvány megjelentetése, sőt általában a déli észti kutatásának az utóbbi években megfigyelhető fellendülése – Hella Keem és Mihkel Toomse műveinek publikálása (Keem 1995, 1997; Toomse 1998), Karl Pajusalu, Eino Koponen vagy Ülo Toomalu munkássága (Pajusalu 1996, Koponen 1998, Toomalu 1995), a Peko eposz megjelentetése (Vabarna 1995), a Vőruí Intézet (ír. *Võru Instituut* ~ vőruí *Võro Instituut*)⁴ tevékenysége stb. – és a délészti mozgalom között összefüggés mutatható ki. Karl Pajusalu szóbeli közlése szerint 1987-ben megjelent mulgi tárgyú írása adott lökést a vőruí mozgalomnak. Kétségtelen, hogy Észtország függetlenné válása is elősegítette mind a nemzeti filológia fejlődését – ezen belül a forráskiadványok, monográfiák, tankönyvek megjelentetését –, mind pedig a regionális kultúra, a helyi önszerveződések megerősödését. Indrek Jääts szerint „Az 1980-as évek második felében elindult észti nemzeti mozgalomból, főképp annak egy részéből, a műemlékvédelmi mozgalomból fejlődött ki a vőruí-szetu mozgalom.” (Jääts 1998: 71)

³Anführung zu der Ethnischen Sprach / auf Volgemeinten Rath / vnd Bittliches Erfuchen / publiciret von M. Henrico Stahlen. Revall, Druckts Chr. Reufner der älter / in Verlegung des Authoris. M.DC.XXXVII.

3. Az Observationes tudománytörténeti jelentősége

A mai Lengyelország területén született, német származású Gutsloff grammatikáját saját (torzóban ránc maradt) bibliafordítása előkészületének és nyelvtankönyvnek szánta (299, 306). 1648 tavaszáig Mózes első két könyvét sikerült lefordítania (Tering 1979: 30). Az ugyancsak az Észti Irodalmi Múzeumban őrzött 314 lapból [Peebo (1995: 124) szerint: 626 oldalból] álló kézirat a Királyok I. könyvének szakad félbe (305). Korábban kétségbe vonták, hogy e kézirat Gutsloff műve, Arvo Tering szerint azonban az övének kell tartanunk (Tering 1979: 30). Gutsloff élete végén Gösekennel együtt elkezdte előkészíteni az Újszövetség déli észti – észti észti – német nyelvű kiadását, amelynek a svéd–oros háború, valamint Gutsloff hirtelen halála vetett véget (Värra Haarmann 1977: 7).

Az Observationes jelentősége tudománytörténeti, hiszen a következő déli észti (vöri) nyelvtan (Wiedemann 1864) megjelenéséig még több mint két évszázadnak kellett elteltie.⁴ A déli észti igeragozás egyes szám harmadik személyben megoszlásának értelmezése terén Gutsloff tekinthető a modern nyelvészeti felfogás (Toomse 1955: 39, de főképp Posti 1961) előfutárának, függetlenül attól, hogy nem használta a mediális műszót. Az ide vonatkozó részlet így szól: „Tertia singularis definit in *b* in verbis activis & Neutris quae actionem transitivam significant feu quae regunt Accusativum. At in Neutris Intransitivis, quae Accusativum non requirunt, definit in *s* ut: *Temma ütleb* dicit, *Temma oppeb* docet, *löhb* verberat &c. At *Temma pallas* ardet, *maggas* jacet, *kês* fervet, &c.” (104)⁵ A déli észtiben ugyanis az *s* alakú VxIndPrSg3 eredetileg a mediális igék esetében jelent meg. (E ragozási típus egyébiránt a magyar ikes ragozással mutat tipológiai hasonlóságot. – Mikola 1997, Liivak 1999: 12). Wiedemann nem így osztályozta az igéket: 13 igeragozási típust tartalmazó rendszert állított fel, melyben az *s* ragú igék még csak nem is tartoznak egy csoportba. Egészen századunkig elfelejtődött Gutsloff gondolata (Pajusalu 1996: 49–55). A mediális igeragozás kapcsán még két megjegyzést kell tennünk: 1) Gutsloffnak sem grammatikájában, sem bibliafordításában nem találhatunk a déli észti oly jellemző személyrag nélküli igealakokat: az ilyen nem-mediális igék nála *-b* ragosak. A *-b* (fonetikailag: *B*) az észti nyelvjárások univerzális IndPrSg3 ragja (az észti grammatikaírás tradíciói szerint: *j e l e*), mely bekerült egyes déli nyelvjárásokba és a régi déli észti (tartui) írásbeliségbe. 2) Habár Gutsloff nyelvtanában elkülöníti a két igitípust (102–105), bibliafordításában gyakran az eredetileg mediális alakok is *-b* raggal ellátottak, pl. *ellab* (vö. ir. *elab*) ‘él’ (de: *ellas* <*eläss*>⁶ is; Peebo 1995: 124–128).

⁴Hupel 1780-ban kiadott nyelvtana párhuzamosan tárgyalja az észti és a déli észti. Gutsloffot nem említi – azt állítja, hogy nem is jelent meg még déli észti grammatika: „Die vom ehmaligen Pastor Thor Helle ausgearbeitete, und vom damaligen Diaconus Gutsloff i. J. 1732 zum Druck beförderte Kurzgefaszte Anweisung zur ehstnischen Sprache, ist ganz vergriffen: überdies giebt sie nur eine Anweisung zur Erlernung des revalischen Dialekts; für den döptschen ist noch keine Sprachlehre im Druck erschienen.” (Egyszerűsített transzliteráció, Vorerinnerung, 2. o.) Hupel művének címlírása: Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalischen und den döptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Herausgegeben von August Wilhelm Hupel. Riga und Leipzig, bey Johann Friedrich Harknoch, 1780.

⁵A Gutsloffnál gót betűvel nyomtatott alakokat kurzívval jelöljük.

⁶Csúcsos zárójelben a szó mai déli észti (vöri) alakját adjuk meg, mégpedig egyszerűsítve; hasonlóképpen, ahogy azt a kis észti nyelvjárás szótár (Pall 1982–1989) közli, azzal a különbséggel, hogy a palatalizáltságot jelöljük. Eljárásunkat a következő körülmények indokolják. A mai vöri irodalmi nyelvnek többféle helyesírása van, ezt a megfelelést ezért nem célszerű megadni. Gutsloff adatai hangalakjának rekonstruálása ezen keretek között nem lehet feladatunk, s ez igen nehéz is lenne, az adatok régisége és nyelvjárásilag

4. Az észti nyelvjárások

Mielőtt rátérnénk a könyv részletes ismertetésére, a hitelesebb tájékoztatás végett e helyütt röviden szólunk az észti nyelvjárások rendszeréről. Az észti nyelv három fő nyelvjárástípusra tagozódik: az északra, a délre és az északkeleti-partvidékire.⁷ A déli típust három nyelvjárásra oszthatjuk: az északi hatás nyomait mutató mulgira és tartuira, valamint a legarchaikusabb, még ma is intenzíven élő vöruí–szetu (ir. *setu* ~ déli észti *seto*) dialektusra. Hajdú Péter az egész déli nyelvjárás csoportot szinonimájaként alkalmazza a *tartui* terminust (Hajdú 1981: 76), nyilván az egykori déli észti (tartui) irodalmi nyelv tradíciója miatt, illetve mert korábban az egész déli nyelvjárás csoportot *Tartu keel*-nek (tartui nyelvnek) nevezték. Az evangélikus vöruíak és a görögkeleti szetuk nyelvjárása leginkább abban különbözik egymástól, hogy ez utóbbira erős hatást gyakorolt az orosz nyelv (Kask 1984: 26). Sajnos kézikönyveink egy része nem hívja fel a figyelmet a vöruí és a szetu dialektus együvé tartozására: a Zsirai-féle Finnugor rokonságunk éppúgy nem (Zsirai 1937: 447–449), mint a legutóbb megjelent Finnugor kalauz. Ez utóbbi – röviden kitérve a vöruíakra is – önálló cikkben tárgyalja az észteket, a szetukról ellenben a Balti-finn népek Oroszországban c. írásban szól.

5. Ajánlás és előszó. Nyelv, betűtípus

Jóllehet a nyelvtan és előszava is latin nyelvű, a könyvet indító, első előszónak is beillő, az előszónál jóval hosszabb ajánlás németül íródott, mint ahogy felnémet jelentésük alapján találjuk meg a déli észti lexémákat az *Observationes* végén a néhol a német címszó után a latin jelentést is tartalmazó német–észti szójegyzékben. A grammatika nyelve a latin XVII. századi állapotát tükrözi, mely a kései latin folytatójaként a klasszikus és a vulgáris latin nyelv sajátos keveréke (Lepajõe 1985: 36–37).

A kiadványt a fordító rövid előszava (*Benevolo lectori*; 5–6) után egy igen részletes tartalomjegyzék nyitja (7–9). A 11. oldalon találjuk az *Observationes* latin nyelvű címlapjának eredetijét. A 12. oldalon olvasható a címlap fordítása. A 13. oldalon folytatódik az eredeti könyv: a grammatika 26 soros, egyoldalas, egy mondatból álló felnémet nyelvű ajánlása következik, ezután az ajánlás 11 oldalas kifejtése (14–24), majd ezeknek fordítása (25–30). A szerző az ószövegségi Ezékiel könyvből vett „*Alle Seelen sind mein*” (‘minden lélek enyém’; Ez 18,4) idézet köré építi gondolatmenetét, ezzel indokolva meg a helyi uralkodó osztály képviselőinek a grammatika és az észti nyelvű bibliafordítás szükségességét. Ezt követi a latin nyelvű előszó (*Praefatio ad Lectorem*; 31–32) és hibaigazító (32), majd ezek fordítása (33–34, 35).

A rövid előszóban Gutsclaff rávilágít a (dél)észti nyelv néhány, az érdeklődést felkeltő jellegzetességére – például a *Sussi* <*susi*> ‘farkas’ ~ *Soje* <*soe*> ‘farkasnak a...’ (genitivusi tö, nála: *rectivus*) típusú fokváltakozásra –, de mentegetőzik is: ha még nem adta volna nyomdába a kéziratot, több kérdést másképp oldana meg, például esetleg vokális + *h* betűkapcsolattal jelölné a hosszú *ä*, *ö*, *ü* hangokat.

nehezen azonosíthatósága miatt. A túl pontos mai nyelvjárási alakok azt sugallnák, mintha az általunk megadott hangalak Gutsclaff adatának hangalakja lenne, nem beszélve arról, hogy egy ilyen nyelvjárási alak átírása nyomdatechnikailag túl bonyolult lenne.

⁷Az észti, s általában a balti finn nyelvjárások/nyelvek részletes osztályozása ennél jóval bonyolultabb. Tiit-Rein Viitso az északkeleti és a partvidéki nyelvjárást nem sorolja egy típusba, szerinte ez előbbi az északi észti dialektusokkal és a vöttal, az utóbbi pedig a finn nyelvjárásokkal, valamint az izsórral és az északkarjalaival tartozik össze (Viitso 1985: 401). Az észti nyelvjárások rendszeréről l. legutóbb: Pajusalu (1999).

Itt ragadjuk meg az alkalmat, hogy szóljunk a nyelvemlékben és az ismertetett kiadványban alkalmazott betűtípusokról. Az eredeti könyvben a korabeli szokásnak megfelelően a latin szavakat, kifejezéseket, szövegeket latin, a német szavakat, nevet, szövegeket pedig gót betűvel nyomtatták. Ugyanígy gót betűvel szedtek minden észti hangot jelölő betűt, szót is. Sokszor egy kifejezésen belül is váltogatja egymást a két betűtípus, annak megfelelően, hogy melyik szó milyen nyelvű (vagy azt milyen nyelvűnek tartották), például a latin betűs címlapon a „*JOHANNE Gutsloff / Paftore zu Urbs*” szintagmában a német *Gutsloff* vezetéknev és a német *zu Urbs* gót, a szerző keresztnéve és foglalkozásneve pedig latin betűs, sőt latin végződésű. A fordítás a mai észti szövegből kiemelve aláhúzott antikvával transliterálja *Gutsloff* gót betűs észti szóalakjait, ám az észti beszédhangokat nem húzza alá (37).

6. A hangjelölés kérdései

A nyelvemlékben sem a rövid, sem a hosszú vokálisok jelölése nem egységes. *Gutsloff* Stahltól eltérően megkülönbözteti az *e*-t az *ä*-től, de nem minden esetben (*Haarmann* 1976: 42). Az *ō*-t ugyanabban a *vōi*- 'tud, képes, -hat/-het' segédigéiben oldalakon keresztül következősen *ō*-vel jelöli (122, 124, 134, 136, 146; még a 146. oldal utolsó előtti bekezdésében is), de egyszercsak áttér az *ō* jelre (146. oldal utolsó bekezdése, 148, 158, 160). (Lepajõe transliterációban mindkét esetben *ō*-t találunk.) Hasonló kettősség figyelhető meg az *ü* írásbeli rögzítésében is. *Gutsloff* a magánhangzók hosszúságának jelölésére leginkább diakritikus jelekkel ellátott magánhangzókat használ, de hosszúságjelölő szerepben néhol megjelenik a *h* is: *Päh* 'Kopf' <*pää*> (~ ir. *pea*) (222), *Mêhs* <*miis*> (~ ir. *mees*) 'Mann' (226). A hosszú *ö*-t nyelvemlékünk vagy nem jelöli, mint például a *Tō* <*tiüü*> (~ ir. *töö*) 'Arbeit' (206) vagy a *Söma* <*süümä*> (~ ir. *sööma*) 'essen' szóban (212), vagy éppenséggel vokális + *h* betűkapcsolatot alkalmaz: *ōh* <NomSg *üü*, PartPl *öid*> (~ ir. NomSg *öö*) 'Nacht', *ōhmaja* 'Nachtlager' (228). A hosszúságot visszaadó diakritikus jelek a következők: tetős ékezet [circumflex, pl. *nōr* <NomSg *nuur*, GenSg *noorō*> (~ ir. NomSg *noor*) 'jung' (220), éles ékezet [accent aigu, pl. *Rīgá* 'Rigába' (~ vōriu és ir. *Riiga* – 196) – Lepajõe transliterációjában tévesen *Rigá* (197)], vagy dőlt ékezet [accent grave, pl. *Sinna fāit peffetut* <*sinno pesti*> 'téged vertek' (154)]. Az éles ékezet a két pont fölé is kerülhet: pl. *Hōrma* <*hōörma*> (~ ir. *hōöruma*) 'terere' (38), *hōrma* / *minna hōre* tero, attero (100). E második példa transliterációjában elírás történt [*hōrma*, *minna hōre* (101)]: az *o*-n valószínűleg a következő példa hatására hibás diakritikus jel, mégpedig circumflex látható, pedig korábban (39) pontosan (*ō*-vel) találjuk ugyanennek az igének az infinitívusi alakját.

Haarmann téves nézete szerint *Gutsloff* felismerte, hogy a (dél)észti a magánhangzók három hosszúsági fokkal rendelkeznek (*Haarmann* 1976: 42). *Gutsloff* megállapítása így hangzik: „Vocalium Valor apud Esthones est triplex: Grandis, communis & tenuis” (36) [Vokaalide väärtus on eesti keeles kolmesugune: pikk, tavaline, peenendatud (37)] 'A magánhangzók értéke az észti háromféle: nagy [értsd: hosszú], szokásos és vékony/kicsi'. *Haarmann* az idézetben előforduló terminusokat ekképp fordítja németre: **lang**, **mittellang** és **kurz**, vagyis a kérdéses fokok a mai értelemben vett hosszúsági fokoknak felelnének meg. A hosszú (**grandis**) magánhangzókat *Gutsloff* circumflexszel, a rövideket (**communis**) diakritikus jel nélkül kívánta jelölni (38). Nézzük azonban, hogy mit is értett valójában *Gutsloff* a **tenuis** műszón? A szóban forgó hangokat két ponttal látta el: *Pāffa* <*päss*> (~ ir. *pöial*) 'hüvelykujj', *köllane*

<köllanō> (~ ir. kollane) 'sárga', püffut <pisut> (~ ir. pisut) 'kicsit, kevés'. A Püffa és a püffut alakok világossá teszik, hogy itt palatális vokálisokról van szó. [A püffut szóban a p után következő magánhangzó nyilván labiális, vagyis ü volt, mint egyes mai nyelvjárási alakokban (Pall 1989: 210). Más szavak esetében ma is labiális, pl. pümmē 'sötét' (319).] A köllane alakban megjelenő ō ugyan nem palatális, de mivel Gutsloff ō-vel jelölte, gyakorlatilag palatálisként fogta fel. A nyelvtaníró tehát valójában összekeverte a magánhangzók palatoveláris korrelációját a kvantitáskorrelációval.

H. Keem szerint a grammatika írója nem tudta visszaadni a déli észti magánhangzó-illeszkedést (l. részletesebben 317–318). Kérdéses azonban, hogy mennyire volt jellemző az Observationes alapjául szolgáló észti nyelvre a magánhangzó-harmónia. Mi inkább úgy fogalmaznánk, hogy Gutsloff sok helyütt jól alkalmazott diakritikus jeleket – két pontot – a palatális magánhangzók jelölésére.

A mássalhangzók megkettőzése helyett néhol a mássalhangzóra húzott vízszintes vonallal találkozunk, ld. a Jummal <jummal> (~ ir. juma) 'isten' szó egyes függő eseteit (66). Gutsloff Stahlhoz hasonlóan a konsonantizmus terén sem ismerte fel a háromfokozatú rendszert, csak a rövid és a félhosszú között tett különbséget (Haarmann 1976: 42): „Confonantium valor communis est, qui geminatione earundem fit acutior, ut ex aliis lingvis notum est” 'A mássalhangzók értéke szokásos, mely geminálódás által élesebbé válik, mint más nyelvekben' (40). Elsőként mutatta ki a mássalhangzók palatalizációját (Kask 1970: 61), melyet A. Kask és R. Kasik megállapításával ellentétben (Kask 1970: 61, Kasik 1999: 23) általában nem *j*, hanem *i* betűvel jelölt: pl. Koti <koti> (~ ir. kott) 'Sack' (233), Panni <panni> (~ ir. pann) 'Pfanne' (230). Az *j* betűt a szerző az [ŋG] palatalizálásának jelölésére alkalmazta: Panj 'Eimer' (211). Nem tudhatjuk, hogy itt tartui [paŋG] vagy vöri [paŋG] hangalakról van-e szó (~ ir. pang [paŋG]). Kasik és Alvre is összetéveszti ezt a szót az általunk fentebb említett Panni 'Pfanne' lexémával (Kasik 1999: 23, Alvre 1999: 151), és helytelenül, *j*-vel idézi (de nem csak ezt a szót, l. uo.). A két kortárs nyelvész az Orthographia c. fejezethez írott jegyzetek 6. pontját érthette félre, amelyben Gutsloff felhívja a figyelmet, hogy a szóvégi *i* helyén *j* ejtendő (értsd: a mássalhangzó palatalizálendő; 42). Itt valóban megtaláljuk a Kotj-féle alakokat, ezek azonban e szavak hangalakját jelölik, nem pedig az írásmódját.

Gutsloffnak „helyesírása” kialakításánál nem nagyon volt mire támaszkodnia, így a Stahlét vette át (311; Lepajõe 1999: 375–376).

7. A kötet beosztása

A nyelvtan a 36. oldalon kezdődik és a 204. oldalon végződik a Finis c. bekezdésben az ígekötők felsorolásával, fordítása a 37. oldalon indul és a 205.-en ér véget. Gutsloff a következő fejezetekre tagolta grammatikáját: Ortographia (voltaképpen: fonetika/fonológia és helyesírás, valamint egy kevés morfológia; 36–44), Prosodia (44), Etymologia (voltaképpen: morfológia; 44–182) és Syntaxis (184–204).

A töredékben maradt, 1714 szócikket tartalmazó szójegyzék, a Nomenclator Germanico-Estthonicus a 206. oldalon kezdődik és a 246-on szakad meg. Ennek eredetijét fordítással való megszakítás nélkül olvashatjuk. A szerző a Stahlénál rövidebb szójegyzéket valószínűsíthetően elődjétől függetlenül állíthatta össze, ugyanis a címszavak 40%-a Stahlnál hiányzik, s azok a szócikkek, amelyekben mind a német címszó, mind pedig ennek észti megfelelője megegyezik, csupán 25%-ot tesznek ki (311; Lepajõe 1999: 376–377).

A 247. és a 279. oldalak között található a fordító által összeállított déli észti szótmutató, majd a fordító jegyzetei (280–284) és Lepajõe igen alapos kísérőtanulmánya (Johannes Gutszlaffi „Grammatilised vaatlused”, 285–316). Lepajõe tanulmányát Hella Keemnek (1915–1997), az észti nyelvjáráskutatás kiemelkedő személyiségének „Johannes Gutszlaffi grammatika eesti keel ja Urvaste murrak” (Johannes Gutszlaff nyelvтана és az urvastei helyi nyelvjárás) című posztumusz írása (317–332), majd az összevont bibliográfia követi (333–338). A kötetet a rövidítések jegyzéke zárja (339–340).

8. A grammatika nyelvjárásai alapjai

Keem tanulmányának elején megállapítja, hogy Gutszlaff nyelvi adatai nagyrészt a tartui nyelvjárást tükrözik, de mind grammatikájában, mind pedig a szójegyzékben néhol megfigyelhetőek szolgálati helyének, a võrui Urvaste nyelvjárásának jegyei is (317). Keem cikkében rámutat a mű võrui és észti elemekre, hibáira, hiányosságaira és neologizmusaira. E helyütt számos példát bemutatathatnánk, elégedjék meg azonban az olvasó egyetlenegy – Keem által említett – tipikus esettel (322): amikor a szerző azt állítja, hogy az ‘ezüst’ jelentésű *Hõbbe* <*hõpõ*> (ir. *hõbe*) főnév rectivusa kétféleképpen alakulhat (*Hõbbe* és *Hõbbeda* – 52) <*hõpõ/hõbõda*>, valójában az urvastei (võrui) alakot keveri össze a tartuival (ir. *hõboda*). A sok „összekeverés” és „tévedés” láttán gyanút fog a mai kutató: vajon Gutszlaff nem egyfajta korai nyelvi tervezés szellemében működött-e, nem akart-e – egyes észti elemeket felhasználva – egy déli észti sztenderdet kialakítani? Vagy több adatközlője volt, esetleg adatközlői több alakot is helyesnek ítélték? Bármelyik lehetőség áll is fenn, a szerző gyanítható nyelvtervezői szándékaira talán már sohasem fog fény derülni. Gutszlaff előszavában amúgy ‘tartui dialektusunkról’ beszél („Dialecto nostrate Dorpateni” – 32). Ha ezen Tartu városának észti nyelvét kell értenünk, a grammatika által leírt nyelv ettől nem állhatott messze, hiszen abban lehettek egyéb déli, de észti vonások is, sőt Tartuban (és másutt is) létezhetett a déli észti – észti diglosszia jelensége is. (Tartuban ma már a város környékén beszélt tartui nyelvjárásra, illetve az egykori tartui köznyelvre hatást gyakorolt más délészti dialektusokra csak a szókincs egyes, szubsztrátumként megmaradt elemei emlékeztetnek.) Ha Gutszlaff kifejezése az egész déli nyelvjárás csoportra vonatkozik, akkor a võrui alakok feltétlenül indokoltak, az észti elemek megléte pedig az észti típusal érintkező területeken, valamint az észti irodalmi nyelv hatásának köszönhetően minden műveltebb helyen elképzelhető. Hella Keem tanulmányának olvastakor az a kételyünk is felmerült, hogy módszertanilag helytelenül jár el az, aki a pontos mai észti nyelvjárás alakot adja meg a transliterált gutszlaffi alak után, mert olybá tűnik, mintha visszavetítené a mostani nyelvi tényeket három és fél évszázaddal ezelőttre (ld. ismertetésünk 6. jegyzetét). Keem eljárását illetően hasonló a helyzet egyes képzővel ellátott szavak esetében is. K. Pajusalu hívta fel a figyelmünket arra, hogy Keem a *Wennick*, *Leittick* ‘oroszlány, lengyel nő’-féle alakokat (74) Gutszlaff neologizmusainak tartja, hivatkozván arra, hogy ilyeneket nem találunk manapság sem a tartui, sem a võrui nyelvjárásban (325). Ezek az alakok ma már valóban nem élnek, azonban még egy évszázada sikerült felje-

gyezni ilyeneket az időközben kihalt, periférikus lutsi dialektusból (Kallas 1894: 30–31), következőképpen valószínűleg Gutsloff idejében is létezniük kellett.⁸

9. Összegzés

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a tárgyalt forráskiadvány tudós műgondal készült kötet. Átala betekintést nyerhetnek az észet egyetemi hallgatók, a kutatók és a művelt nagyközönség az észet grammatikairás kezdeti korszakának egyik főművébe. A könyv valószínűleg hozzájárul a déli észet nyelv státusának megerősítéséhez is, és a vöru és a szetu értelmiség köreiben is nyilván kedvező fogadtatásra talál.

Legvégül néhány kritikai megjegyzés, illetve javaslat. Kár, hogy a szerkesztők nem látták el a kötetet a világnyelvek valamelyikén írt összefoglalóval, illetve hogy nem transliterálták a gót betűs német nyelvű előszót. Érdemes lenne a kísérőtanulmányok és a már meglévő jegyzetek felhasználásával olyan jegyzetapparátust összeállítani, amely az adott fejezetekkel párhuzamosan haladva kommentálná a grammatikát. Az így elkészített kritikai kiadást talán német kísérőszöveggel lenne a legcélszerűbb megjelentetni. Azzal pedig csak egyetérteni tudunk, amit a nyelvtan fordítója 1999. januárjában az észet Anyanyelvi Társaság közgyűlésén tartott előadásában hangsúlyozott, hogy ti. a lelkipásztor–teológus–nyelvész–folklorista Gutsloffról időszerű lenne egy monográfia megírása is (Lepajõe 1999: 377).

Rövidítés

ir. = mai észet irodalmi nyelvi alak

IRODALOM

- Alttoa, Villem–Aino Valmet 1973: *17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhu-luule*, Tallinn, Kirjastus „Eesti Raamat”.
- Paul Alvre 1999: Tähelpanekuid Johannes Gutsloffi grammatikast, *Emakeele Seltsi aastaraamat* 43, Tartu, Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 148–155.
- Ariste, Paul 1977: Rezension Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts I (Fenno-Ugrica 2), Hamburg 1976, *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* I, 209–211.
- Csepregi Márta szerk 1998: *Finnugor kalauz*, Budapest, Medicina Könyvkiadó Rt.
- Ehasalu, Epp–Küllü Habicht–Valve-Liivi Kingisepp–Jaak Peebo 1997: *Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik = Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised* 6, Tartu, Tartu Ülikool.

⁸Paul Alvre az általunk recenzált kiadványról írott ismertetésében Keem megállapítására utalva megjegyzi, hogy ilyen alakok szerepelnek Wiedemann észet–német szótárában (Wiedemann 1923). Az Emakeele Seltsi aastaraamat szerkesztősége azt a megjegyzést fűzi ehhez, hogy Wiedemann adatai éppen Gutslofftól származhatnak (Alvre 1999: 155).

- Haarmann, Harald szerk. 1976: *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts I: Heinrich Stahl: Anführung zu der Esthnischen Sprach (1637), Johann Gutsclaff: Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam (1648) = Fenno-Ugrica 2*, Hamburg, Helmut Buske Verlag.
- Haarmann, Harald szerk. 1977: *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts III: Johann Hornung: Grammatica Esthonica, brevi [sic!], Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem, Riga, 1693 = Fenno-Ugrica 4*, Hamburg, Helmut Buske Verlag.
- Hajdú Péter 1981: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Jääts, Indrek 1998: *Setude etniline identiteet = Studia Ethnologica Tartuensia 1*, Tartu, Tartu Ülikooli etnoloogia õppetool.
- Kallas, Oskar 1894: *Lutsi Maarahvas = Suomi, III: 12*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 89–151.
- Kasik, Reet 1999: *Johdatus viron kielen historiaan = Castrenianumin toimitteita 55*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen laitos – Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kask, Arnold 1970: *Eesti kirjakeele ajaloo I*, Tartu, Tartu Riiklik Ülikool.
- Kask, Arnold 1984: *Eesti murded ja kirjakeel = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised 16*, Tallinn, Valgus.
- Keem, Hella 1995: *Tartuama saja-aastaste jutud = Valimik murdetekste 5*, Tallinn, Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
- Keem, Hella 1997: *Võru keel*, Tallinn, Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts – Võru Instituut.
- Koponen, Eino 1998: *Eteläviron murteen sanaston alkuperä: itämerensuomalaista etymologiaa = Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia. Mémoires de la Société Finno-Ougienne 230*, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Lepajõe, Marju 1985: J. Gutsclaffi "Observationes grammaticae", *Noored filoloogias 1985: noorteadlaste XII konverents 22. mail, teesid*, Tallinn, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Intstituut, 34–37.
- Lepajõe, Marju 1999: 350 aastat Johannes Gutsclaffi grammatikat, *Keel ja Kirjandus XLII*, 369–377.
- Liivak, Sander Alfred 1999: Az ész nyelvjárásokról és kutatásukról, *Finnugor Világ 4/2*, 10–13.
- Mikola Tibor 1997: Mediális igék az észben és a magyarban / Mediaalverbid eesti ja ungari keeles, in Anu Nurk – Tõnu Seilenthal szerk.: *Ész hungarológia 75 / Eesti hungarológia 75* (Bibliotheca Studiorum Hungaricorum in Estonia), Tartu, 133–142.
- Pajusalu, Karl 1987: Nivelleeruv murre: Karksi verb, *Keel ja Kirjandus XXX*, 529–543.
- Pajusalu, Karl 1996: *Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: variation of Verb Inflection in Karksi = Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja. Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 54*, Turku, Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos.
- Pajusalu, Karl 1999: Eesti murded ja murderühmad, *Emakeele Seltsi aastaraamat 43*, Tartu, Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 64–98.
- Pall, Valdek szerk. 1982–1989: *Väike murdesõnastik I–II*, Tallinn, Valgus.

- Peebo, Jaak 1995: Indikatiivi preesensi kolmas pööre Johannes Gutsloffil, in: Peebo, Jaak szerk.: *Läänemere rahvaste kirjakeele ajaloost = Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1*, Tartu, Tartu Ülikool, 116–129.
- Posti, Lauri 1961: Itämerensuomalaisen verbitaivutuksen kysymyksiä, *Virittäjä 65*, 351–366.
- Saareste, Andrus – A. R. Cederberg 1925–1931: *Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739 = Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetised XVI*, Tartu, Akadeemilise Emakeele Seltsi Kirjastus.
- Saareste, Andrus – A. R. Cederberg 1992: *Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739: faksiimileväljaanne*, Tartu, Tartu Ülikool.
- Tering, Arvo 1979: Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloffi kohta, *Keel ja Kirjandus XXII*, 26–30.
- Toomsalu, Ülo 1995: *Setu verbi grammatika ja sõnastikud = Keele ja Kirjanduse raamatusari 2*, Tallinn.
- Toomse, Mihkel 1955: *Zur dritten Person Singularis im Südeestnischen = Commentationes Balticae II,6*, Bonn, Baltisches Forschungsgemeinschaft.
- Toomse, Mihkel 1998: *Lõuna-eesti murded 1–30: Kaardid*, toimetanud Karl Pajusalu = *Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja / Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 56*, Turku, Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos.
- Tóth Szilárd 1997: Murrete ja kirjakeele suhe ungarlastel ja eestlastel / A nyelvjárások és az irodalmi nyelv viszonya a magyaroknál és az észteknél, in Anu Nurk – Tõnu Seilenthal szerk.: *Észt hungarológia 75 / Eesti hungaroloogia 75* (Bibliotheca Studiorum Hungaricorum in Estonia), Tartu, 208–217.
- Vabarna, Anne 1995: *Setu rahvuseepos – Setukaiseepos – The Setu Epic Peko*, toimetaneet / toimetanud / edited by Paul Hagu & Seppo Suhonen = *Snellman-instituutin julkaisuja*, A 18, Kuopio, Snellman-instituutti.
- Värrri Haarmann, Anna-Liisa szerk. 1977: *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts II: Heinrich Göseken: Manuductio ad Linguam Oesthonicam / Anführung zur Öhstnischen Sprache, Reval 1660 = Fenno-Ugrica 3*, Hamburg, Helmut Buske Verlag.
- Viiitso, Tiit-Rein 1985: Läänemeresoome murdeliigenduse põhijooned, *Keel ja Kirjandus XXVIII*, 399–404.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1864: *Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt = Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*, VIIe série, Tome VII, № 8, St. Petersburg.
- Wiedemann, Dr. F. J. 1923: *Eesti-Saksa Sõnaraamat*, kolmas muutmata trükk teisest, dr. Jakob Hurt'i poolt redigeeritud väljaandest, sissejuhatusesega varustanud Albert Saareste, Tartu, Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Zsirai Miklós 1937: *Finnugor rokonságunk*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.